

РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЛИСТУВАННІ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА З ЄВМЕНОМ ЛУКАСЕВИЧЕМ (1920–1928 роки)

Євген Чикаленко в еміграційне десятиліття свого життя (1919–1929 роки) підтримував активну епістолярну комунікацію з відомими українськими політиками, письменниками, громадськими діячами, представниками власної родини. Масив отриманих ним листів за зазначений період становить понад 600 одиниць. Він зберігся в особовому фондї Є. Чикаленка архіву-музею ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США. Більшість епістолярних джерел має добрий стан збереженості та систематизована за алфавітним принципом. За змістом листи наповнені переважно громадськими темами, містять цінну історичну інформацію, тому Є. Чикаленко включив їх до свого “Щоденника” еміграційного періоду, в окремих випадках, як доповнення до власних розповідей, а частіше – як важливий джерельний матеріал. У текстовій структурі “Щоденника” після 1921 р. епістолярій переважає над авторськими записами Є. Чикаленка, додаючи їм інформаційної повноти, різноманіття мовних стилів, світоглядних бачень ключових проблем української та міжнародної політики 1920-х рр., тощо. У більшості листів відклалась важлива, а часом і непересічна біографічна інформація про життєві обставини відомих українців на чужині: місця їхнього проживання, переміщень, заняття, участь у формуванні громадсько-політичного й культурного життя української еміграції, настрої та бачення перспектив історичного розвитку України.

Кореспонденції до Є. Чикаленка 1920-х рр. різні за своїми кількісними та інформаційними вимірами: окремі становлять від одного–двох листів того або іншого автора, інші ж до кількох десятків. В одних відбилась конкретна й лаконічна інформація, в інших інформація переплітається з глибокими авторськими роздумами, інтерпретаціями, прогнозами, оцінками тощо. Подібні епістолярні свідчення відомих українців мають особливе значення та заслуговують на окремі публікації, як історичні джерела про бурхливу добу та її відомих творців.

Серед виявленого масиву епістолярію в архіві Є. Чикаленка переважають односторонні кореспонденції до нього різних авторів. Проте у ході пошукової роботи нам вдалось натрапити на кілька виняткових епізодів: збережені відповіді Є. Чикаленка на окремі листи, або масиви.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

Очевидно, адресати Є. Чикаленка, або їхні діти передали ці відповіді нащадкам Євгена Харлампійовича і таким шляхом вони й потрапили у зазначений архів. Таких знахідок виявлено небагато, проте вони мають особливе значення, бо фактично формують корпуси взаємного листування відомих особистостей, або їхні епістолярні діалоги. Так, в архіві виявлені автографи листів Є. Чикаленка до відомого громадського діяча, публіциста та лікаря Мартирія Галина, дочки Ганни Чикаленко-Келлер, сина Левка Чикаленка, кілька листів до редактора тижневика “Український голос” (Перемишль) Д. Греголинського та до давнього приятеля, громадського діяча й лікаря Євмена Лукасевича, який також проживав в еміграції (у Тарнові та Варшаві) і протягом тривалого часу став детальним інформатором Є. Чикаленка про тамтешнє політичне й громадське життя. На нашу думку, листи Є. Чикаленка до Є. Лукасевича могли потрапити в його архів таким шляхом: їх передав дітям Є. Чикаленка – Ганні або Левку син Лукасевича – Левку.

Серед зазначених масивів взаємного листування епістолярний діалог Є. Чикаленка з Є. Лукасевичем є найповнішим (за хронологічним та інформаційним вимірами), найтривалішим, найрегулярнішим та насиченим історичними сюжетами. Безперечно, він заслуговує на уведення до наукового обігу та актуалізацію його джерельного потенціалу. Ця розвідка стане першим кроком у зазначеному напрямі. У ній поставлені завдання:

1) презентувати зазначений корпус епістолярних джерел у його кількісних та джерельних вимірах;

2) визначити провідні теми та сюжети джерел, їх значення для ідентифікації біографічних фактів про відомих авторів, їхнього ставлення до історичних подій, політичних сил, центрів та провідників української еміграції, їхніх доленосних політичних рішень, акцій тощо. Таке дослідження проводиться вперше, хоча окремі листи із зазначеного корпусу вибірково публікувались раніше: так, 7 листів Є. Чикаленка до Є. Лукасевича за 1921 р. друкувались ще в 1991–1992 рр. С. Білоконем¹, листи Є. Лукасевича до Є. Чикаленка за 1920-ті рр. побачили світ на сторінках “Щоденника” за 1919–1929 рр.².

¹ С. Білокінь, *Роздуми монархіста: з листування Є. Чикаленка*, Індо-Європа, К., 1991, ч. 1, с. 87–96; 1992, ч. 2, кн. 1, с. 109–125.

² Є. Чикаленко, *Щоденник (1919–1920)*, упор. І. Старовойтенко, К., 2011, с. 476–477; 486–487; 549; 571–572; Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, упор. І. Старовойтенко, К., 2015, с. 40–44; 62–63; 82–83; 132–133; 150–151; 183–184; 203–204; 232–234; 258–259; 321–322; Євген

Є. Чикаленко був знайомий з Є. Лукасевичем ще з початку 1900-х років, коли останній після отримання в Харкові підтвердження дійсності свого лікарського диплома (здобутого в Цюрихському університеті), оселився в Києві. Там знайшов посаду терапевта та епідеміолога і зійшовся, на ниві громадських справ, з відомими українцями міста. Окрім фахової праці, Є. Лукасевич цікавився науковою та громадською роботою, входив до Українського наукового товариства. У 1917 р. на Першому крайовому лікарсько-санітарному з'їзді був обраний заступником голови Всеукраїнської спілки українських лікарів і редактором журналу “Українські медичні вісті” (засновник видання – О. Корчак-Чепурківський). У квітні 1918 р. на установчому з'їзді Українського Червоного Хреста Є. Лукасевич був обраний його співголовою (разом з Б. Матюшенком та В. Наливайком). Із січня 1918 р. до квітня 1918 р. Є. Лукасевич займав посаду директора департаменту охорони здоров'я УНР. Наприкінці 1918 – на початку 1919 р. очолював надзвичайну дипломатичну місію Української Держави (згодом – Української Народної Республіки) у Берні (Швейцарія). Перебуваючи на дипломатичній службі, він доклав чимало зусиль для визнання України країнами Антанти. У 1920-х рр. Є. Лукасевич перебував на посаді міністра закордонних справ Державного центру УНР в еміграції. Жив у Варшаві, час від часу займався приватною лікарською справою. Співпрацював з газетою “Українська трибуна” (друкувалась у Варшаві з 1921 р.), працював над українською медичною термінологією. У 1926 р. вийшов друком складений ним “Українсько-латинський анатомічний словник”.

Є. Чикаленко з 1920 р. мешкав в еміграції: спочатку в Чехо-Словаччині (Карлсбаді), а потім – Австрії (Бадені, Рабенштайні, Відні), з 1925 р. знову в Чехо-Словаччині, у Подєбрадах. В еміграційний період життя він відійшов від активної громадської діяльності, хоча й спілкувався з провідними українськими політиками – С. Петлюрою, П. Скоропадським, В. Липинським, В. Прокоповичем, А. Ливицьким, Є. Петрушевичем, В. Андрієвським, В. Винниченком та ін. У 1921 р. Є. Чикаленко зблизився з В. Вишиваним (В. Габсбургом) та взяв участь у підготовці останнім політичної акції визволення України від більшо-

Чикаленко, *Щоденник (1922)*, К., 2015, с. 109; 134–135; 152; 165–166; 209–211; Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, К., 2015, с. 40–42; 65–66; 72–73; 106–108; 123–124; 140–141; 142–143; 152–153; 218–219; 230–231; 241–242; 244–245; 251–252; 265; 277–278; 333–335; Євген Чикаленко, *Щоденник (1925–1929)*, К., 2015, с. 56–57; 165–166; 174–176; 239–241.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

вицької окупації та відновлення української державності у формі монархії. Є. Чикаленко уважно стежив за подіями в Україні, аналізував суспільні процеси, які вона переживала, будував і конкретні прогнози щодо її майбутнього. Окремі публіцистичні матеріали він друкував в українських виданнях, активно працював над своїми “Спогадами” та “Щоденниками”: перші готував до публікації (спочатку в газеті “Свобода” (Джерсі-Сіті), а потім до книжкового видання у Львові), другі ж регулярно записував, фіксуючи в них важливі факти як особистого, так і українського життя в еміграції. З переїздом до Подєбрадів у 1925 р. Є. Чикаленко стає штатним працівником тамтешньої Української господарської академії, очолює її Термінологічну комісію, працює над укладанням спеціалізованих словників, які побачили світ ще за його життя, коректує рукописи академічних видань, друкує в них і власні матеріали.

Важливою для Є. Чикаленка в еміграції залишається епістолярна комунікація, яка підтримувалась з українцями, що осіли як в європейських країнах (Польщі, Чехо-Словаччини, Болгарії, Австрії, Німеччині, Швейцарії), США, так і старими приятелями з України (С. Єфремовим, О. Волошиним, П. Саксаганським), синами Петром та Іваном. Окрім листування, комунікативний Чикаленко підтримує й живе спілкування: відновлює свої традиційні “понеділки”, на які сходились земляки для обміну думками, враженнями, обговорення гарячих політичних тем, підтримки один одного тощо.

З Є. Лукасевичем Є. Чикаленка поєднували спільне минуле, активна громадська позиція, інтерес до українського питання та його розв’язання в нових історичних умовах, підтримка Є. Лукасевичем Є. Чикаленка у складних життєвих ситуаціях. Саме Є. Лукасевич допоміг та взяв безпосередню участь у виїзді громадянської дружини Є. Чикаленка у 1920 р. з Києва до Карлсбаду, активно долучився до пошуку загублених рукописів щоденника Є. Чикаленка. Є. Лукасевич постійно й морально підтримував свого приятеля у життєвих труднощах, клопотався отриманням Чикаленками закордонних паспортів, давав поради й щодо постійного та найкращого місця проживання в еміграції (щоб недорого та поруч зі “своїми” людьми) тощо.

В еміграційний період листування залишалось єдиним способом комунікації двох відомих українців, адже Є. Лукасевич постійно мешкав у Польщі, а Є. Чикаленко – в Чехо-Словаччині та Австрії. Приятелі бачились у 1920 р., а потім аж у 1926 р., коли Є. Лукасевич від-

відав Прагу як делегат Всеукраїнського наукового з'їзду. У проміжку ж між тими далекими зустрічами пролягли десятки приятельських епістолярних послань, якими автори обмінювались ледь не щомісяця, інформуючи один одного про важливі події, підтримуючи один одного порадами та конкретними справами. Так, зі “Щоденника” Є. Чикаленка за 1920 р. стає відомо про ту важливу матеріальну місію, яку зіграв Є. Лукасевич у його житті на чужині. Про це Є. Чикаленко написав так: “Вчора я вернувся з Праги, куди їздив, аби скористуватись пропозицією д-ра Є. Лукасевича і позичити у нього грошей. Коли він ще за Гетьманщини їхав на чолі місії до Швейцарії, то продав в Києві свій дім і, перевівши гроші на швейцарську валюту, має тепер колосальний капітал, бо курс тоді був дуже добрий. Коли я тут, в Карлсбаді, висловлював йому свої песимістичні міркування щодо результатів петлюринсько-польського альянсу і обаву, що уряд далі не зможе видавати обіцяної мені пенсії, то він запропонував мені позичити у нього хоч і тисяч сто ч[еських] корон, тобто коло двох мільйонів (!) карбованців по теперішньому курсу. Я доводив йому, що коли большевизм запанує на Україні надовго, то я не дістану платні за маєтки і не зможу йому віддати позичених грошей, але він так певний був в успіхові польського наступу, що напосидався, аби я таки взяв у нього грошей. Я побоювся брати багато і попросив тільки 50 т[исяч] ч[еських] корон. Тепер, розмінявши франки на корони, він викликав мене до Праги. Я, будучи певний, що большевики візьмуть таки верх над поляками і я останусь без пенсії, поспішив поїхати і взяти ті гроші”³.

Кореспонденція Є. Лукасевича до Є. Чикаленка охоплює 1920–1928 рр. і становить 61 одиницю. Масив складається як з листів (іноді дуже розлогих), так і інформаційних листівок, що упорядковані в архіві за хронологічним принципом. На кожній із папок, підписаній роком, вказана кількість кореспонденцій, вкладених у них. Далі на окремому аркуші розписані дати листів, число їх сторінок та додаткові матеріали, що збереглись при них (наприклад, вирізки з газет, уривки з листів від інших людей, які пересилались Чикаленкові у машинописних копіях – наприклад, від співака Й. Давиденка, дружини П. Синицького з Києва, М. Левицького та ін.). При більшості кореспонденцій збереглись і конверти з адресами та штемпелями, за якими в окремих випадках можна було звірити їхні дати. У датуванні одного листа нами

³ Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, с. 418–419.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

виявлена авторська помилка: Є. Лукасевич датував його груднем 1923 р., насправді ж написав роком раніше. Це вдалось встановити за штемпелем на конверті при листі та посиланням Є. Чикаленка на цей лист у “Щоденнику”. Усі листи написані чорнилом: темно або світло-фіолетовим, чорним або синім. Вони мають добрий стан збереженості та доступний почерк. Переважна більшість кореспонденцій датована, в окремих листах автор на початку листа писав і свою адресу. У кількох листах дату дописав власною рукою адресат (олівцем, або чорнилом).

Еміграційне листування Є. Чикаленка з Є. Лукасевичем закладається в 1920 р. Перший виявлений лист Є. Лукасевича датований 24 червнем 1920 р. та відправлений автором із Праги, де він зупинився після далекої подорожі з Києва. До Праги він привіз і Ю. Садик, громадянську дружину Є. Чикаленка. У цей короткий період свого перебування у Празі Є. Лукасевич надав Є. Чикаленкові і вказану вище грошову позику, про яку неодноразово позичальник із вдячністю згадував у своєму “Щоденнику”. У листі повідомляв і про приїзд до Праги з України відомого українського дипломата О. Шульгина, переказував його хвилюючі розповіді про ситуацію на батьківщині, про розбиття армії С. Будьонного під Новоград-Волинським.

У листі з Марієнбада (курортного містечка на заході Чехії) від 19 серпня 1920 р. Є. Лукасевич подавав цінну інформацію про перебування у місті відомих українців та постійне прибуття нових: Д. Левицького, Л. Бачинського, О. Олесея, В. Кушніра, Є. Коновальця, В. Короліва-Старого. Автор зазначав, що український поет О. Олесь помітно змінив свій попередній спосіб життя та взявся за творчу працю: віршування княжого періоду⁴. Проте стає відомо, що українці затримувались у Марієнбаді лише на короткий час і звідси кожен мандрував своїм окремишнім маршрутом: хто до Праги, хто до Берліну, Відня, Варшави, Софії і т. д. Сам Є. Лукасевич збирався також переїздити до Праги, а з розв’язкою російсько-польської війни перебратись до Польщі, де життя було значно дешевшим. Вже восени 1920 р. Лукасевичі переїхали до Польщі, зупинились у Варшаві, а потім Тарнові.

Свої листи Є. Лукасевич передавав Є. Чикаленкові двома способами – поштою (як правило це лаконічні листи, або листівки) та через спільних знайомих (як правило, це розлогі листи, з якими автор передавав і комплекти газет, або журналів). Є. Лукасевич писав, що отри-

⁴ Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, с. 476–477.

мані листи Є. Чикаленка він давав читати їхнім спільним знайомим: А. Ніковському, В. Прокоповичу, В. Садовському і навіть С. Петлюрі та бентежився, що з-поміж українців лише В. Садовський підтримував епістолярну комунікацію з Є. Чикаленком.

Листи Є. Лукасевича до Є. Чикаленка тематично складаються з кількох інформаційних блоків: 1) розповідей про політичне життя української еміграції у Польщі, відомих політиків, їхні акції, організацію та діяльність таких структур, як Рада Республіки, Український Центральний комітет у Варшаві, Український Червоний Хрест; 2) важливих інформацій про життя в радянській Україні і зокрема в Києві: про розгортання там повстанського руху, про окремих його ватажків, долі спільних знайомих (С. Єфремова, Л. Старицької-Черняхівської, синів Є. Чикаленка – Івана та Петра, що з 1922 р. мешкали у Києві, тощо). Ці звістки Є. Лукасевич збирав від тих українців, які приїздили до Польщі на початку 1920-х рр. зі свіжими враженнями та новинами з радянської України; 3) розповідей автора про власні заняття: працю в редакції газети “Українська трибуна”, над укладанням словників медичної термінології, підготовкою статей для фахових часописів та доповідей на з’їзди, участь у роботі окремих наукових з’їздів, що проходили у Варшаві, Львові, Празі, про лікарську практику у Варшаві тощо.

Є. Лукасевич постійно інформував Є. Чикаленка і про спільних знайомих, яких зустрічав у Польщі: С. Петлюру та його родину, В. Прокоповича, А. Ніковського, О. Саліковського, С. Тимошенка, М. Шадлуна, Б. Матюшенка, А. Марголіна, А. Ніковського та ін., описав і зустріч із сином Євгена Харламповича – Левком. Відомо, що з кінця 1920 р. Тарнів стає одним із центрів української еміграції, місцем скупчення провідників української революції, екс-міністрів, урядовців, які в силу історичних обставин змушені були залишити Україну. Тут розпочалось організаційне формування української еміграції, закладення періодичних видань. Є. Лукасевич повідомляє Є. Чикаленкові про діяльність уряду УНР у Тарнові, його найвідповідніших представників, про початок діяльності і такої структури, як Рада Республіки, її призначення, склад, політичні наміри, ставлення до неї різних політичних сил. Є. Лукасевич розповідав і про працевлаштування в еміграції спільних знайомих: А. Ніковського, В. Прокоповича, В. Садовського, О. Саліковського та ін.

Автор звертав увагу на антипетлюрівські настрої серед вояків, що були інтерновані у польські табори. З листів Є. Лукасевича стає відомо,

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

що цей галичанин був одним з небагатьох, хто підтримував С. Петлюру, співчував його складному політичному становищу та вірив у його державницькі наміри. Саме Є. Лукасевич лікував С. Петлюру, рекомендував йому оздоровлення у Закопаному, постійно підтримував консультаціями і тяжко хвору дружину С. Петлюри – Ольгу Опанасівну.

Листи Є. Лукасевича відображають його окремі політичні погляди. Так, стає відомо, що він дуже критично ставився до української інтелігенції в еміграції. Його дратувала її амбітність, нездатність до організації та об'єднання навколо одного провідника, розпорошеність на партії та політичні течії, що ворогували між собою та іноді привертали до себе увагу європейських політиків. На противагу цьому вищому прошарку суспільства Є. Лукасевич ставив неосвічених селян на батьківщині, у яких сучасники відзначали зростання національної свідомості, здатність до повстанської боротьби, безстрашну участь у рухові опору проти більшовицького окупанта. Подібні міркування Є. Лукасевич відверто викладав у листах до Є. Чикаленка, бо знаходив підтримку своїм поглядам в епістолярного співрозмовника.

Є. Лукасевич констатував слабкий політичний ресурс української еміграції, відсутність на тій хвилі національної боротьби відповідних працівників, орієнтації української еміграції на протилежні цінності. Є. Лукасевич писав про відомих політиків, оцінював рішення окремих. Зазначав і складне становище українців, що опинились на польських землях: скорочення польською владою фінансування українських урядових установ та таборів з інтернованими вояками. Разом з тим автор відзначав і позитивні зрушення у житті тамтешньої національної еміграції: пожвавлення там культурного життя. Є. Лукасевич писав про відкриття народного університету у Ченстоховій, закладення лекторію за широкою тематичною програмою, заснування нових періодичних видань тощо.

Другою провідною темою листів Є. Лукасевича стала інформація про життя в радянській Україні. У 1921 р. автор писав про розгортання на батьківщині повстанського руху, про наміри окремих повстанців, селянські протибільшовицькі настрої, зростання на батьківщині симпатій до С. Петлюри. Важливою стала і його розповідь Є. Чикаленкові про зустріч у Тарнові з ватажком повстанського загону (лікарем Гелевим, сербом за походженням, він був одружений з українкою і мешкав на Київщині), що діяв на Катеринославщині, та його побратимами.

Повстанці розповідали у Тарнові про свої наміри вивести розрізнені повстанські сили на інший рівень: організації в Україні потужної повстанської армії із центральним проводом та дисципліною. Є. Лукасевич відзначив і приїзд до Польщі повстанського загону на чолі з М. Голубом, турне останнього українськими таборами та його незадоволення протипетлюрівськими настроями українських вояків.

Є. Лукасевич повідомляв у листах і про долі спільних знайомих: П. Стебницького, М. Василенка, О. Левицького, В. Дурдуківського, їхні бідкування на батьківщині в умовах більшовицької влади. Відзначав і зміну соціальної структури радянського суспільства: знищення в ньому заможних прошарків та помітне збідніння населення.

Як зазначалось, джерелом інформації про київське життя та долі спільних знайомих на батьківщині для Є. Лукасевича стали розповіді очевидців, які час від часу прибували з України до Польщі. Так, в одному з листів він писав про приїзд до Тарнова Ф. Зеленкевича, сина священика з родинного маєтку Є. Чикаленка (Перешорів на Херсонщині), його зустріч із Левком Чикаленком та обіцянку написати лист Євгенові Харламповичу про його рідне гніздо. У 1921 р. з Києва до Варшави прибула й дружина О. Саліковського, Ніна Олександрівна, з дітьми. Вона теж привезла свіжу інформацію про спільних знайомих, їхні життєві обставини в умовах нового радянського життя: про арешт та звільнення С. Єфремова, бідкування дітей А. Ніковського, які залишились на опікунстві старенької бабусі, їхній переїзд до Чикаленків у с. Кононівку, хворобу П. Стебницького, арешт В. Матушевської, І. Стешенка та ін. Деякі дані Є. Лукасевичу передали новоприбулі до Варшави влітку 1921 р. В. Коваль та Віктор Леонтович (син В. Леонтовича). Так, з розповідей останнього стало відомо, що Віктор побував у 1920 р. в маєтку Є. Чикаленка – с. Кононівці, там бачився з його синами, Петром та Іваном, розповів про їхні заняття, мешканців Кононівки, розграбування київського будинку Чикаленків, у т. ч. й родинної бібліотеки.

Як стає відомо з листів, Є. Лукасевич постійно підтримував Є. Чикаленка періодичними виданнями, які для останнього були важливим джерелом для ведення “Щоденника”: пересилав Євгенові Харлампійовичу як окремі числа газет з важливими матеріалами, так і комплекти газет. Завдяки цій приятельській послuzі, Є. Чикаленко мав можливість знайомитись з матеріалами галицьких газет (“Рідний край”, “Громадський вістник”, “Українська думка” (дві останні у певні роки

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

замішали щоденну львівську газету “Діло”, яка періодично закривалась польською владою), українських таборових видань (“Український сурмач”, “Український скиталець”), еміграційної періодики, що виходила у Польщі (“Трибуна України”, “Українська трибуна”, “Українська справа”, “Наш світ”, “Заграва”, “За свободу”) та ін. Окремі з найцікавіших та резонансних матеріалів зазначених видань Є. Чикаленко включив до свого “Щоденника” для відтворення окремих подій, підтвердження певних думок, прогнозів, інтерпретацій тощо. Є. Лукасевич вислав Є. Чикаленкові й окремі книжкові видання, які виходили у Польщі.

З листів Є. Лукасевича довідуємось як про обставини народження окремих українських еміграційних видань, так і про нереалізовані проекти. Він кілька разів повідомляв Є. Чикаленка, що В. Прокопович тривалий час збирав матеріали для календаря-альманаха, який мав попередню назву – “На чужині”. Редактор набрав чималий портфель цікавого для запроектованого видання, але свій задум так і не здійснив. Є. Лукасевич писав і про долю матеріалів, зібраних В. Прокоповичем: частина їх згодом була використана О. Саліковським для іншого часопису “Трибуна України”, що вийшов на початку 1923 р. у Варшаві⁵.

З епістолярію довідуємось і про причетність Є. Лукасевича до видання української газети у Варшаві – “Українська трибуна”. До цієї справи він долучився у червні 1921 р., після свого переїзду з Тарнова. Фактично Є. Лукасевич став одним із засновників газети, яку видавав разом із О. Саліковським, та її меценатом. Завдяки Є. Лукасевичу, “Українську трибуну” постійно читав і Є. Чикаленко, через неї детально знайомився з українським повстанським рухом, що вирував у радянській Україні. Є. Чикаленко кілька разів відзначав у “Щоденнику”, що з-поміж інших українських періодичних видань в еміграції, саме ця газети найширше і найоб’єктивніше інформувала читачів про той важливий історичний процес, подавала матеріали про конкретні повстання, їхніх ватажків, регіони найгарячіших виступів тощо. Завдяки такій детальній та важливій інформації, в Є. Чикаленка та інших його сучасників з’явилась надія на можливість повалення більшовизму як в Україні, так і в Росії.

У редакції “Української трибуни” доля звела Є. Лукасевича зі старшим сином Є. Чикаленка – Левом. Про його справи Є. Лукасевич

⁵ Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, с. 65.

часом інформував батька: зазначав публікації Л. Чикаленка в “Українській трибуні”, називав його псевдоніми, місця перебування, працю при Раді Республіки, відрядження у 1921 р. до табору в Пикуличі як уповноваженого Ради Республіки.

Є. Лукасевич у листах подавав цінні факти і про діяльність окремих українських структур та організацій. Наприклад, про заходи Українського Червоного Хреста у Варшаві, до керманічів якого належав, про діяльність Українського Центрального комітету (УЦК), в якому кілька років також займав провідну посаду: про його фінансове становище, призначення, основні напрямки роботи. Стає відомо, що восени 1922 р. УЦК організував кампанію на Волинь зі збору та заготовки с/г продукції для українських таборів, розташованих на території Польщі. Другим напрямком діяльності УЦК стала організація приватних університетських курсів за спеціальностями: історія української літератури, історія української церкви, історія українського руху ХХ ст., економіка, економічна географія та ін. Є. Лукасевич у листах часто називав лекторів курсів, серед яких значився і сам, відзначав окремі найцікавіші лекції, зміни в лекторському складі тощо⁶. Повідомляв і про інші наміри УЦК, наприклад, заснувати український клуб, відкрити книжковий склад у Варшаві, закласти видавництво “Живи, Україно” тощо. З листів довідуємось, що Є. Лукасевич підтримував УЦК не лише реальними справами, а й матеріально.

На підставі інформацій листів довідуємось, що в 1923 р. Є. Лукасевич вийшов із дирекції УЦК, його посаду зайняв відомий громадський діяч, видавець та редактор О. Саліковський. Тоді ж від комітету відійшли й інші його провідники та засновники – А. Лукашевич, А. Ніковський, П. Пилипчук. Після зазначеної реорганізації діяльність комітету фактично стала триматись на двох особах – О. Саліковському та П. Зайцеву (секретарі УЦК). Але останній у 1924 р. був арештований польською владою за підозрою у шпигунстві на користь більшовиків, що помітно підірвало довіру до УЦК і звузило його діяльність. Є. Лукасевич скептично оцінював і діяльність уряду УНР у Тарнові, з недовірою писав про його прем’єр-міністра А. Лівницького.

Із листів Є. Лукасевича довідуємось і про інші значні події, які переживала українська еміграція на теренах Польщі. Він повідомляв про заснування в таборах для інтернованих українських вояків у Польщі першого фахового медичного журналу – “Вістника спілки лікарських

⁶ Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, с. 107.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

помішників на еміграції в Польщі”. Із цим виданням співпрацював і сам Є. Лукасевич та ознайомив з ним і Є. Чикаленка. Завдяки збереженості журналу у Державній науковій архівній бібліотеці України (м. Києва), нам вдалось виявити надруковані в ньому матеріали Є. Лукасевича, які допомогли розкрити сюжети його окремих листів до Є. Чикаленка.

Є. Лукасевич повідомляв і про заснування лікарської спілки серед емігрантів у Польщі, її просвітницьку діяльність. Так, завдяки їй, був організований змістовний лекторій у таборах для інтернованих. Стає відомо, що потребами таборового життя переймався не лише Є. Лукасевич, а і його дружина – Стефанія Лукасевич: вона, в умовах фінансової скрути, збирала кошти для таборів.

Є. Лукасевич у 1923 р. відзначає помітні зміни, під впливом польської влади, в житті української еміграції. Їх ознакою стали: скорочення фінансування українських урядових та громадських структур, розформування українських таборів для інтернованих українських вояків. Зазначені заходи дали українцям зрозуміти, що кожен емігрант повинен був клопотатись про власне самозабезпечення, працевлаштування і постійний осідок. Це ставало їхньою проблемою, а не проблемою держав, які їх прийняли на свої землі та прихистили від небезпеки в умовах ведення бойових дій. У результаті зазначених змін тисячі українців із таборів почали повертатись у радянську Україну, інші – виїздити на роботи до Франції. Чимало українських урядовців, які мали при собі певні заощадження, виїхали до Чехо-Словаччини, де було більше шансів працевлаштуватись, принаймні, на викладацькі посади.

Є. Лукасевич й УЦК, на прохання Є. Чикаленка, опікувалися матеріальним становищем Серафими Пилькевич, вдови українського військового діяча О. Пилькевича, який раптово помер у 1921 р. від серцевого нападу. Самотня жінка опинилась у складному становищі: вона мешкала у таборі для інтернованих українських вояків, без будь-яких матеріальних засобів, але згодом знайшла підтримку від своїх людей.

Із листів стає відомо про ту важливу місію, яку зіграв Є. Лукасевич у пошукові рукописів праць Є. Чикаленка, які загубились на заплутаних стежках еміграції і тривалий час не могли потрапити до автора. Ця згуба дорогоцінних записів додавала Є. Чикаленкові чимало душевних переживань та викликала співчуття в його сучасників. Є. Лукасевич виявився саме тим приятелем Євгена Харлампійовича, який взявся допомогти розшукати його рукописи, бо, за даними сина

Петруся, вони мали осісти у Варшаві (він їх передав через українського кооператора І. Філіповича, який з Харкова приїздив до Варшави і служив у більшовицькій місії).

У Варшаві опинилась і частина рукописів Є. Чикаленка, написаних ним у 1920 р. у Перемишлі. Перебираючись звідти до Карлсбаду у травні 1920 р., Є. Чикаленко залишив рукописи на збереження у бібліотеці Українського Дівочого інституту під опікою Д. Греголінського. Прийнявши у 1923 р. рішення про видання “Спогадів”, автор починає збирати рукописи. Спочатку його папери із Перемишля потрапили до Варшави, звідти П. Чижевський мав їх перевезти до Праги. У тій пересилці, як видно з листів, брав участь і Є. Лукасевич. Далі він долучається і до складнішого пошуку рукописів, переданих до Варшави із Києва сином Петром. Із листів вимальовуються деталі усіх маршрутів пошуків, які були прокладені Лукасевичами у Варшаві і тривали майже півтора року. Спочатку на пошуки І. Філіповича, який дійсно приїздив до Варшави та працював у більшовицькій місії, Є. Лукасевич відправив свою дружину. Кілька разів вона навідувалась до більшовицької місії, проте безрезультатно. Згодом наполегливій жінці таки вдалось зустрітись з І. Філіповичем і з’ясувати, що рукописи Є. Чикаленка справді перебували у нього і він пообіцяв їх вислати дочці Є. Чикаленка, Ганні ще в червні 1923 р. С. Лукасевич передала І. Філіповичу адресу Г. Чикаленко-Келлер. Проте свою обіцянку І. Філіпович не виконав і пошуки рукописів стають темою листування Є. Лукасевича з Є. Чикаленком на цілий рік. Вони свідчать, що Є. Лукасевич щиро бажав допомогти своєму приятелеві і докладав чимало зусиль до того, що й привело його, нарешті, до знахідки.

Загадка із рукописами Є. Чикаленка була розв’язана у зв’язку з резонансною подією, яка сколихнула життя української еміграції у Варшаві: арештом секретаря УЦК, відомого літературознавця П. Зайцева за підозрою його в агентурній роботі на користь більшовиків. Після ув’язнення П. Зайцева та знайомства з його архівом, Є. Лукасевич довідався, що рукописи Є. Чикаленка, привезені І. Філіповичем до Варшави, опинились у П. Зайцева. Останній утаємничив цю інформацію, знаючи, що автор наполегливо розшукував свої папери, чим викликав проти себе ще бурхливішу хвилю невдоволення. Проте забрати рукописи Є. Чикаленка, виявлені у П. Зайцева, стало непростною справою, бо частину його архіву після арешту забрали приятелі Зайцевих – Якубовські. Саме у тій частині опинились і рукописи Є. Чика-

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

ленка. Є. Лукасевич не мав ніяких зв'язків з Якубовськими. Для переговорів з ними був відправлений відомий український розвідник М. Чеботарів, якого Є. Чикаленка знав особисто. Є. Лукасевич перебував у курсі переговорів М. Чеботаріва з Якубовськими, бо повідомляв 15 травня 1924 р. у листі до Є. Чикаленка⁷, що його рукописи Чеботарів нарешті забрав у Якубовської, показав їх Лукасевичу, але не віддав, пообіцявши переслати їх авторові самостійно.

Є. Лукасевич писав у листах і про власні заняття. Так, стає відомо, що у 1923 р. він майже відійшов від лікарської практики, лише лікував дружину С. Петлюри – Ольгу Опанасівну. В основному ж займався науково-публіцистичною працею: готував до друку словники (українсько-латинський анатомічний та латинсько-український), дописував до “Вістника спілки лікарських помішників на еміграції в Польщі”, готував підручник з педіатрії, відвідав лікарський з'їзд у Львові. Після подорожі на з'їзд ділився враженнями від Галичини: зростанням там національних настроїв, європейськими орієнтаціями земляків. Повідомляв і про складну ситуацію з українським університетом у Львові, про польські репресії проти українців, про виїзд зі Львова до Праги П. Холодного, із Ужгорода актора М. Садовського, про працевлаштування у Львові В. Садовського та ін.

У 1924 р. Є. Лукасевич повідомляв про появу в українській еміграції нового небезпечного явища: зміновіхівства. Воно з'явилося через проникнення більшовиків в українські громадські організації (наприклад, Український Громадський Комітет у Празі, УЦК у Варшаві), редакції періодичних видань, агітації українців до повернення на батьківщину, де розгорнулася українізація, що потребувала людського ресурсу. Стає відомо, що одним з перших до цієї агітації долучився В. Винниченко. Він приїхав з Німеччини до Праги з рефератами, якими переконував земляків у необхідності повернення в Україну. Зміновіхівство дуже схвилювало окремих українців. Так, К. Мацієвич, А. Лівіцький, В. Прокопович із самого початку оцінили цю агітацію як чергову пастку для довірливих українців.

Кореспонденція Є. Чикаленка до Є. Лукасевича становить 83 одиниці. Серед неї – листи та листівки з Карлсбада, Бадена, Рабенштайна, Відня, Праги, Подєбрадів. Усі вони – змістовні, відверті, наповнені політичними, громадськими та особистими сюжетами. У них автор

⁷ Є. Чикаленко, *Щоденник (1923–1924)*, с. 251–252.

також оцінював рішення та важливі акції українських політиків в еміграції, міркував про розв'язання українського питання в умовах більшовицької диктатури, уважно стежив за новими процесами та явищами, що відбувались на батьківщині, часто міркував над їхньою сутністю (наприклад, процесу українізації), багато писав і про власне життя (переїзди, облаштування у різних місцях, життєві обставини, недуги та лікування, переживання за синів, які залишились в Україні). З огляду на таку розмаїтість сюжетів листів Є. Чикаленка до Є. Лукасевича визначаємо їх як інформаційно-важливий та джерельно-значимий матеріал для історичних досліджень, що потребує введення до наукового обігу. Він засвідчує активну епістолярну комунікацію двох відомих сучасників, їхні теплі приятельські взаємини, бажання інформувати один одного про наболіле та важливе, обмінюватись враженнями та думками з приводу важливих подій та явищ. Такий інформаційний обмін та розлоге епістолярне спілкування стали одним зі способів адаптації українців в умовах емігрантського життя.

Кореспонденція Є. Чикаленка до Є. Лукасевича вкладає у конверт, підписаний простим олівцем: “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. Лукасевича. 1920–1928”, та розкладена у папки за хронологічним принципом. Під заголовками на кожній із папок зазначалась кількість кореспонденцій за той чи інший рік.

Перші виявлені листи Є. Чикаленка відправлені у жовтні 1920 р. З 1921 р. розпочалось активне і найцікавіше листування, в якому переважали політичні теми. Є. Чикаленко ділився враженнями від зустрічей з відомими політиками: у Празі із Г. Сидоренком, М. Васильком, С. Шелухиним, у Відні – з В. Липинським та Є. Петрушевичем. Зокрема, він висловив свою незгоду з державницькою концепцією В. Липинського: побудувати українську державу на чолі з українським монархом в особі гетьмана П. Скоропадського, базуючись на аристократичному класі українського суспільства. Її Є. Чикаленко називав утопічною і як альтернативу пропонував власну концепцію української держави, побудованої на компромісі протилежних соціальних груп українського суспільства (панів та селян). Є. Чикаленко вважав, що підвалиною державного будівництва України було політично правильне розв'язання аграрного питання та пропонував свою модель його вирішення. Великі землевласники залишали собі частину свого земельного фонду для збереження провідних галузей с/г виробництва та для забезпечення с/г продуктами міст. Іншу ж частину земель вони зобов'язані

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

були розпродати селянам, на вигідних для останніх умовах, щоб розв'язати питання земельного голоду, яке було найгострішим стержнем соціальних конфліктів в Україні. Ті ж селяни, що залишились без землі, мали трансформуватись в іншу соціальну групу – робітників, працівників промислового сектору. Їх Є. Чикаленко пропонує заохотити до переїзду в міста запровадженням кращих та демократичних умов праці на виробництві: 8-годинного робочого дня, соціального захисту, участі у націоналізації тощо.

Є. Чикаленко у 1921 р. продовжує стояти на державницьких позиціях, він не може змиритись із втратою Україною державності і вибудовує власну модель розв'язання українського питання. Поважний українець був упевнений у тому, що більшість українців, які пережили лихоліття червоно-більшовицького режиму, бажали національної влади, без російського втручання. Як і кожен народ, що прагнув національного визволення, він потребував власного провідника. У силу історичних обставин на той час ним став С. Петлюра. Саме йому повірили мільйони українців та тисячі повстанців, які під петлюрівськими гаслами вели непримиренну боротьбу з червоним окупантом. Цьому політикові повірив і Є. Чикаленко. Так, у листі до Є. Лукасевича від 3 березня 1921 р. він пише: “Я ніколи не був поклонником Петлюри, але чи він зумів, чи доля йому пощастила, а він став центром, коло якого тулиться надіями народ, той нам треба не принижати його, а йти разом з ним”⁸.

Стратегічною ідеєю Є. Чикаленка стала об'єднана ідея: згуртувати українців різних політичних світоглядів навколо імені С. Петлюри та підтримати політика єдиним фронтом. Є. Чикаленко веде переговори з представниками різних політичних сил – хліборобами-державниками (В. Липинським), галичанами (Є. Петрушевичем), самостійниками (В. Андрієвським), соціал-демократами (Б. Матюшенком), соціалістами-федералістами, соціалістами-революціонерами. Про це Є. Чикаленко пише Є. Лукасевичу за 1921 р. Так, у листі від 16 вересня 1921 р. зустрічаємо такі рядки: “Я всім кажу, що треба покинути партійні та особисті чвари і всім згуртуватись коло уряду У.Н.Р., на чолі якого доля поставила Петлюру і всім взятись за рятування України, бо коли пропустити цей момент, то хтозна – чи не буде “zu spat”, як у нас завжди бувало... Натурально, ні Винниченко, ні Грушевський, ні Ско-

⁸ Українська вільна академія наук у США (далі – УВАН). Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

ропадський не підуть на об'єднання фронту, а багато дрібніших людей напевне одумуються і до них треба поставитись не ворожо, а навіть піти їм назустріч з простягнутими руками”⁹.

Розв'язання українського питання в інтерпретації Є. Чикаленка складалось з двох етапів. Кожен з них мав свої завдання та виконавців, проте обидва були пов'язані спільною метою: побудувати українську державу. Перший етап Є. Чикаленко називав національно-визвольним. Він включав мобілізацію українських політичних сил в еміграції та підготовку ними визвольного походу на чолі із С. Петлюрою в Україну. Його результатом мала стати організація на батьківщині всенародного повстання для визволення її від більшовицької влади, яка не підійшла хліборобській Україні з її прив'язаністю до власних господарств та приватновласницькою психологією переважної більшості населення.

Ознакою загального невдоволення новою владою стало розгортання потужної хвилі народних повстань у 1920–1921 рр. у різних частинах України. Вони мали протибільшовицьку спрямованість, але були розрізненими й неорганізованими, а тому й приреченими на поразку. На думку Є. Чикаленка, усі повстанські сили, що народились в Україні на ґрунті невдоволення більшовизмом, потребували одного проводу. Такого народного провідника Є. Чикаленко бачив у С. Петлюрі, який виявився найпослідовнішим політиком революційної доби, бо непохитно тримався ідеї української самостійності. Завдяки цій послідовності, політик придбав популярність на батьківщині, особливо серед повстанців. Свої надії на визволення України вони пов'язували переважно з іменем С. Петлюри. На тому історичному етапі Є. Чикаленко не бачив іншого провідника повстанців, а тому покладав на С. Петлюру національно-визвольну місію.

Другий етап у концепції Є. Чикаленка – державно-будівничий. До його реалізації мали приступити вже інші виконавці, яким визволитель С. Петлюра мав передати свої повноваження. На цьому етапі провідну роль Є. Чикаленко відводив гіпотетичному “варягові”, який мав прийти в Україну з досвідом державного управління, своєю армією, управлінським апаратом та допомогти українцям у державному будівництві.

Є. Чикаленко неодноразово пояснював, чому відводив таку відповідальну місію саме європейському політикові, а не національному. Бо

⁹ УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

І. Старовойтенко, *Реалії української еміграції у листуванні...*

провідних українських політиків (М. Грушевського, П. Скоропадсько-го) він списав у тираж, як таких, що не виконали завдань, поставлених перед ними у відповідний історичний момент. Через цю свою неспроможність вони не мали права на політичну реабілітацію. Маючи симпатії до політичного світогляду С. Петлюри, Є. Чикаленко вважав, що він не мав достатнього досвіду та здібностей для державного будівництва, до того ж його неоднозначно сприймали й політичні сили України: одні обожнювали, інші ж всебічно критикували, або сприймали вороже. З огляду на ситуацію відсутності загальнонаціонального політичного лідера, Є. Чикаленко пропонує запросити в Україну чужоземного варяга, який мав професійні здібності будівничого держави.

Якою ж Є. Чикаленко бачить українську державу, передану С. Петлюрою “варягові”? На його думку, в тих історичних обставинах для неї найвідповіднішою була монархічна форма правління, бо до республіки Україна реально недотягувала: треба було належно підняти освітній рівень її населення, відбудувати різні виробничі галузі, навести порядок у всіх сферах суспільного життя. Такі завдання посильні були лише централізованій владі. До того ж населення, стомлене кількарічною революційною анархією, беззаконням та свавіллям різних влад, прагнуло сильного правителя, який би навів порядок у розореному краї та направив життя у конструктивне русло. Є. Чикаленко пропонує запровадити й контролюючий орган над монархом, на кшталт виборного Сойму (він обирався губернськими земствами). До губернських земств своїх представників висували повітові та міські земства. Така відкрита виборність забезпечувала знання репутації виборців та прокладала шлях у політику чесним та здібним українцям.

Є. Чикаленко вважав, що Україна не визволиться від більшовизму без зовнішньої підтримки. У разі ж нездійснення проекту самостійної державності прогнозував Україні федерацію з Росією. У листах до Є. Лукасевича виразно вимальовується недовіра Є. Чикаленка до російських політиків усіх політичних напрямків, які у ставленні до українського питання не мали відмінностей: тримались централістичних поглядів і не бажали зрозуміти національних особливостей України та її прагнень до самостійності. Тому він брав під сумнів українські симпатії П. Врангеля, до якого потяглись окремі національні політики. Є. Чикаленко вважав, що будь-яка заміна більшовицької влади в Росії не принесе Україні ніякого полегшення із вказаної вище причини: централістичної налаштованості усіх російських політиків, які звину-

вачували українців у розвалі Російської імперії і, при кожній нагоді, продовжували критикувати український сепаратизм. Свої думки Є. Чикаленко підкріплював конкретними фактами та публікаціями часописів (наприклад, російських газет “Руль” та “День” у 1924 р.)¹⁰.

Модель розв’язання українського питання відобразилась у листах до близьких приятелів Є. Чикаленка, у тому числі й до Є. Лукасевича. Її ж узагальнений виклад був опублікований на сторінках віденського тижневика “Воля” у квітні 1921 р.¹¹ і викликав пошквалене обговорення та критику серед еміграції. В одному з листів до Є. Лукасевича Є. Чикаленко передавав реакцію на його виступ у “Воли” провідних українських політиків: у більшості вона викликала незадоволення. Вона обурила у першу чергу провідників української революції – М. Грушевського та В. Винниченка, яким Є. Чикаленко прогнозував політичну смерть. У результаті В. Винниченко перервав взаємини зі своїм багатолітнім благодійником, А. Ніковський надрукував критичну статтю в газеті “Українська трибуна”¹², а згодом написав Є. Чикаленкові різкого листа, в якому зізнався, що не бачив перспектив у їхньому подальшому спілкуванні¹³. Пропозиціями Є. Чикаленка були незадоволені й хлібороби-державники через відхилення ним у проєкті ролі П. Скоропадського, на якого вони робили основні ставки у своїх політичних намірах.

У листах Є. Чикаленка до Є. Лукасевича відклались і важливі біографічні факти про автора: його родинні справи, просопографічна інформація про його душевний та фізичний стани у різні роки життя та в різних місцях проживання. Так, у листі за 15 січня 1921 р. Є. Чикаленко просив Є. Лукасевича допомогти йому з дружиною оформити

¹⁰ Листівка Є. Чикаленка від 27 листопада 1924 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

¹¹ Є. Чикаленко, *Де вихід?* Воля, Відень, 1921, т. 2, ч. 3/4, 23 квітня, с. 99–105.

¹² Йдеться про один із фейлетонів А. Ніковського, які публіцист друкував у зазначеній газеті під традиційним заголовком “На біжучі теми”. Нарис називався “Трудовий монарх” та був підписаний псевдонімом “А. Танаскович” (Українська трибуна, Варшава, 1921, ч. 14, 21 травня, с. 3). У ньому автор в іронічній формі висловив свою неприхильність до ідеї трудової монархії, яку вважав неприйнятною для України. Зачепив і Є. Чикаленка та його відому статтю у “Воли”. Зокрема, висловив такі міркування: “Ще нехай Є. Чикаленко, людина, що замість мастку й грошей вивезла з України силу спогадів, нехай собі в емігрантській колбочці мішає трудове з царським: він все минуле пам’ятає і, виходить, шанує”. Пропонував замість цих політичних фантазій придумати для України реалістичніший проєкт політичного майбутнього.

¹³ *Свєн Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки*, упор., вступ та передмова Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко, К., 2015, с. 343–345.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

дипломатичні паспорти для переїзду до Австрії. У зв'язку з цим він подавав цінні дані про себе та Юлію Миколаївну: дати та місця народження, вказував і такі дані, як зріст, колір волосся та очей. Із цього листа ми вперше дізнались повну дату народження Юлії Миколаївни, яка стала життєвою супутницею Є. Чикаленка в еміграції: 2 вересня 1885 р. До того ж стає відомо, що вона носила прізвище Чикаленка та мала статус дружини радника дипломатичної місії УНР. При листі автор подавав і копію власного посвідчення, виданого йому департаментом чужоземних справ Міністерства закордонних справ УНР про його відрядження закордон та матеріальне утримання українськими дипломатичними місіями європейських країн.

Є. Чикаленко писав і про свої переїзди (наприклад, у лютому 1921 р. до Бадена, у липні 1923 р. до Відня, у травні 1925 р. до Подебрадів), про основні заняття: працю над спогадами, ведення щоденника, домашні справи, прогулянки до лісу, збирання ягід та грибів тощо. За листами можна простежити: з якого часу Є. Чикаленко клопотався про свій переїзд із Австрії до Подебрадів, які мав щодо того мотивації, хто йому допоміг в отриманні віз (Д. Дорошенко та М. Садовський), його позитивне сприйняття Подебрадів, які степово-лісисто-рівнинними краєвидами нагадали йому рідну Херсонщину. Проте новий і останній осідок Є. Чикаленка в еміграції не приніс йому бажаного душевного спокою, бо згодом він починає нарікати Лукасевичу на свою самотність. Її він пояснював тим, що тамтешня публіка відвикла від нього. Найтіснішим у Подебрадах стало його спілкування з В. Королівим-Старим, який проявляв щире співчуття до старого Чикаленка та підтримував його морально. Згодом Є. Чикаленко писав, що, окрім байдужості, він відчув у Подебрадах ще й ворожість до нього з боку земляків. Її викликало прихильне ставлення Є. Чикаленка до агітації української молоді повертатись додому для втілення в життя курсу українізації, проголошеного більшовиками. Стає відомо, що Є. Чикаленко прихильно поставився до цього процесу, повірив йому, тим самим викликавши критику своєї довіри не лише у близьких приятелів, а й сина Лева, який у розлоному листі переконував батька у помилковості його позиції.

Є. Чикаленко писав Є. Лукасевичу і про свої заняття у Подебрадах: з літа 1925 р. він почав працювати у Термінологічній комісії Української господарської академії над укладанням німецько-українсько-російського лісового словника, далі планував укласти агрономіч-

ний та зоотехнічний словники. Є. Чикаленко взявся за роботу натхнено, проте згодом відзначив її повільний поступ з причин, незалежних від нього: Термінологічна комісія збиралась рідко і розглядала зібраним терміни не кваплячись (наприклад, за одне засідання могла обговорити до 100 карток із зібраних 2500).

Є. Чикаленко інформував Є. Лукасевича і про самопочуття, писав йому, як лікареві, про тонкощі пережитих операцій. У листах та листівках повідомляв і про тяжку недугу дружини (туберкульоз печінки), яка стала для обох великим випробуванням, бо потребувала додаткових матеріальних витрат. Складні життєві обставини змусили Є. Чикаленка інтенсивно працювати, відробляти раніше взяті аванси.

У листах Є. Чикаленка проходять і окремі родинні сюжети. Так, автор неодноразово описував свої душевні переживання за синів Петра та Івана, які залишились в Україні та жили в небезпеці. Він шукав підтримки своїм батьківським почуттям у приятеля, бо останній вже переживав подібну ситуацію, загубивши на заплутаних стежках еміграції власного сина Левка. Зі встановленням епістолярної комунікації із синами в 1922 р. Є. Чикаленко передавав Є. Лукасевичу окрему інформацію про київське життя синів: писав про арешт Петруся у 1921 р. за контрреволюційну діяльність, про розграбування київського маєтку, заняття сина Івана, матеріальне становище рідних, про останній арешт сина Петра у 1928 р. та надії батька на його звільнення. Є. Чикаленко переповідав Є. Лукасевичу і окремі звістки про спільних знайомих, отримані від синів. Так, син Петро писав батькові про заходи М. Грушевського у 1926 р. відзначити свій ювілею на академічному рівні. Вони викликали критику в українців, які звинуватили поважного вченого у кар'єризмі¹⁴ та бажанні пристосуватись до нової влади.

В одному з листів Є. Чикаленко повідомляв приятелеві несподівану родинну новину: народження дочкою Ганною дитини (на 42-му році її життя)¹⁵.

У листах відбилися рефлексії Є. Чикаленка на окремі події в Радянській Україні. Так, у травні 1926 р. його увагу привернули виступи українських радянських керівників, опубліковані більшовицькою газетою "Вісті". Є. Чикаленко назвав епохальною промову М. Скрипника, який висловився в дусі самовизначення України. Зокре-

¹⁴ Лист Є. Чикаленка від 27 жовтня 1926 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка "Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 pp."

¹⁵ Лист Є. Чикаленка від 2 липня 1926 р., *ibid*.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

ма, він висловив таку пропозицію: якщо Москві не подобались українці, то на підставі § 6 Конституції вони могли відокремитись.

Є. Чикаленко повідомляв і сумні новини з радянської України, про які довідувався в основному від синів: поширення там грабіжництва та його безкарність, про антирелігійну політику радянської влади, тотальне закриття нею церков, помітне збідніння населення, відсутність роботи для старих українських інтелігентів, про бідування в Україні старого актора М. Садовського, який у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, де зазнав чимало бідувань, тощо.

У 1923–1924 рр., як вже зазначалось, провідною темою листування стали пошуки рукописів Є. Чикаленка, до яких він залучає свого приятеля у Варшаві. Бо саме туди зійшлись папери із мемуарами, привезені двома різними маршрутами: П. Чижевським із Перемишля та І. Філіповичем з України. Є. Чикаленко передавав у листах і хід своїх переговорів з редакцією газети “Свобода” (Джерсі-Сіті) про першодрук його “Спогадів”. Ті переговори виявились тривалими та крихкими, чим дуже засмучували автора, бо він довго наважувався друкувати свою працю і до остаточного рішення його підштовхнули лише матеріальні обставини.

Стає відомо, що свої видавничі послуги Є. Чикаленкові запропонували й інші періодичні видання – “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ), таборова газета “Український скиталець”, берлінське видавництво “Українське слово”. Про книжковий друк “Спогадів” Є. Чикаленко вів перемовини у 1923 р. і з львівським видавництвом “Червона калина”, проте вони закінчились безрезультатно через невизначеність із гонораром. У 1923–1924 рр. фрагменти “Спогадів” ЛНВ¹⁶ та “Український скиталець” таки надрукують, а з “Українським словом” Є. Чикаленко на співпрацю не наважився через недовір’я його керманичам. Із листів до Є. Лукасевича довідуємось, що Є. Чикаленко був незадоволений публікацією фрагментів своєї праці ЛНВ з такої причини: редакція втрутилась у його авторські тексти, істотно змінивши їх і не погодивши ті зміни з автором, до того ж не платила Чикаленкові гонорару, а згодом і взагалі перестала висилати журнал.

¹⁶ В ЛНВ у 1924 р. друкувались “Уривки зі споминів” Є. Чикаленка: (1881–1886 рр.). – 1924, т. LXXXIII, кн. V, за май, с. 29–45; (1890–1900): 1924, кн. VI, червень, с. 129–144; т. LXXXIV, кн. VII–IX, липень–вересень, с. 257–284; т. LXXXV, кн. X, жовтень, с. 58–64; кн. XI, листопад, с. 118–125; кн. XII, грудень, с. 217–226.

Із листів стає відомо, що лише у вересні 1923 р. Є. Чикаленко отримав від редакції газети “Свобода” довгоочікувану згоду друкувати його “Спогади” за гонорар у 50 доларів¹⁷. З 2 лютого 1924 р. газета вперше почала друкувати відому працю Є. Чикаленка, умістивши її у десятках своїх номерів і закінчивши її друк лише 29 вересня. Після публікації “Свободою” “Спогадів” Є. Чикаленко запропонував редакції опублікувати і його “Щоденник” за 1907–1917 рр., рукописи якого нарешті знайшлися в середині 1924 р. Проте з листів до Є. Лукасевича стає відомо, що редакція “Свободи”, після тривалих вагань, все ж не наважилась публікувати ту цікаву працю через її великий обсяг.

Із епістолярію Є. Чикаленка довідуємось, що у другій половині 1920-х рр. він починає переговори з НТШ у Львові і про книжкове видання “Щоденника”, називаючи його єдиним на той час джерелом з історії українського відродження до 1917 р. Саме факт відсутності видавця такої рідкісної праці викликав у автора помітні переживання. Лише навесні 1927 р. він пише Лукасевичу, що отримав, нарешті, звістку від В. Дорошенка зі Львова про намір НТШ купити в нього “Щоденник” і друкувати його¹⁸.

У 1925–1926 рр. вперше у Львові побачило світ і книжкове видання “Спогадів” Є. Чикаленка, яке стало єдиним в Україні аж до здобуття нею державної незалежності. Воно народилось у видавничій спілці “Діло”. Є. Чикаленко переслав свою працю Є. Лукасевичу, передавав і перші враження від неї та оцінки окремих сучасників: С. Єфремова, В. Леонтовича, В. Винниченка, Д. Дорошенка, відзначаючи, що частіше від приятелів чув критичні зауваження, аніж похвальні відгуки.

Невелику дискусію праця Є. Чикаленка викликала і між адресатами. Так, Є. Лукасевич після прочитання “Спогадів” висловив здивування, чому Є. Чикаленко не запрошував його на свої знамениті “понеделіки”, які проходили в його київській оселі на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 і про які знала ледь не вся національно свідомо частина українців. Євген Харлампійович на цю репліку зробив такі пояснення у листі: учасниками його “понеделків” в основному були члени редакції української газети “Рада” та Товариства українських поступовців, тобто його “понеделіки” були закритими й конспіративними. Оскільки ж Є. Лукасевич не був членом ні редакції, ні товариства, то його й не

¹⁷ Лист Є. Чикаленка від 29 вересня 1923 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86). папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

¹⁸ Лист Є. Чикаленка від 22 квітня 1927 р., *ibid*.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

запрошували на зазначені заходи, хоча на “понеділки” іноді приходили й гості, старі приятелі Є. Чикаленка – П. Саксаганський та М. Садовський, письменник М. Коцюбинський та ін. Відповідальність за незнання Є. Лукасевичом “понеділків” Є. Чикаленко перекладав на В. Короліва та М. Синицького, які не залучили Є. Лукасевича до ГУП та до співпраці з “Радою”¹⁹.

У листах зустрічаються і звістки про спільних знайомих: українського громадського діяча, публіциста, видавця й мецената української справи П. Стебницького (Є. Чикаленко повідомив сумну новину про його смерть у березні 1923 р.) та висловив великі симпатії до цього поважного українця, який не наважився виїхати з батьківщини і став жертвою жорстокої більшовицької системи; громадського діяча й письменника В. Короліва-Старого, з яким Є. Чикаленко постійно спілкувався листами та писав про його намір у 1923 р. перебраться до США, про обставини його проживання в Увалах (Чехо-Словаччина). Зустрічалась інформація і про провідних галицьких політиків, які у 1923 р. залишили Відень, після прийняття міжнародного “Статуту про Східну Галичину”, бо він обірвав надії галичан на самостійність.

Стає відомо, що на поч. 1924 р. Є. Чикаленко зустрічався у Відні і з С. Петлюрою²⁰ та вів розмови з політиком про зовнішній вибір України та завдання української еміграції на тому етапі. Обидва зійшлися на тому, що без зовнішньої підтримки Україні не вдасться подолати більшовицьку владу, проте розійшлись у зовнішніх орієнтаціях. С. Петлюра орієнтувався на Італію. На думку ж Є. Чикаленка, у своєму зовнішньому виборі Україні більше підходила Англія, або чорноморські країни, які були зацікавлені в розпаді великої Росії та створенні на її терені менших суверенних держав. У ході тієї розмови реалістичний Є. Чикаленко висловив С. Петлюрі й думку про неготовність України до самостійності та сформував першочергові завдання перед українською еміграцією. Їй треба було стати на шлях, яким йшли усі цивілізовані держави: розвивати національну свідомість в еміграції, формувати й виховувати власну державну інтелігенцію, розвивати книжне та газетно-журнальне видавництво, закладати освітні заклади та товариства, гуртуватися спільними завданнями та страте-

¹⁹ Лист Є. Чикаленка від 21 січня 1925 р., УВАН. Архів С. Чикаленка (86). папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

²⁰ Лист Є. Чикаленка від 29 січня 1924 р., *ibid.*

гією, підтримувати зв'язок з батьківщиною, вивчати тамтешні суспільні настрої та ситуацію.

У 1925 р. Є. Чикаленко писав про прийом в українському галицькому клубі “Бесіда” (Відень) Ю. Коцюбинського, який відвідав Австрію у статусі заступника більшовицького посла. Є. Чикаленко звернув увагу, що у ході тієї зустрічі своїми привітаннями та гостинністю вирізнялись галичани, які виношували надії на переїзд та отримання посад в Україні. Сам Є. Чикаленко на тому гучному заході не був і не жалів про те, бо писав Є. Лукасевичу, що не бажав бачитись із сином свого колишнього приятеля, якого знав ще маленьким хлопцем і який зробив такий несподіваний життєвий вибір.

У листі Є. Чикаленко повідомляв і про самогубство у Києві українського самостійника М. Міхновського²¹. Коли у ході пошуків рукописів Є. Чикаленка у Варшаві у листуванні вирінуло прізвище відомого українського контррозвідника М. Чеботаріва, то Євген Харлампійович писав Є. Лукасевичу, що добре знав Чеботаріва особисто: він був гімназійним однокласником його старшого сина Левка і родина Чикаленків прийняла юного Миколу як рідну дитину, він був частим гостем в їхній київській оселі.

У 1926 р. Є. Чикаленко повідомив і про приїзд до Подєбрадів Митрополита Андрея Шептицького та його відвідини УГА. При цьому він зазначив, що з цим візитом владики керівництво академії пов'язало надії на її майбутнє шляхом залучення до студентських лав УГА галицької молоді, тому що з емігрантів повного навчального курсу набрати вже не вдавалось, що було загрозою існуванню академії в умовах скорочення фінансування українських установ та навчальних закладів.

У 1927 р. Є. Чикаленко писав і про приїзд до Подєбрадів із Перемишля їхнього спільного приятеля, редактора тижневика “Український голос” Д. Греголинського. Він повідомляв, що у ході розмов із Греголинським намагався з'ясувати поведінку К. Студинського, керівника НТШ у Львові, який уславився своїми заграваннями з більшовиками та хвальними публічними виступами на адресу радянської влади. Цим викликав незадоволення в українців як у самій радянській Україні, так і в еміграції. Д. Греголинський пояснював таку позицію К. Студинського його наївними сподіваннями на те, що більшовики

²¹ Лист Є. Чикаленка від 19 травня 1924 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

І. Старовойтенко, Реалії української еміграції у листуванні...

повернуть НТШ борги попередньої російської влади: за друкарські машинки та майно, вивезені росіянами у роки Першої світової війни під час окупації Львова²². Є. Чикаленко писав і про приїзд у 1927 р. до Подєбрадів із США відомого галицького політика Л. Цегельського та про свої політичні розмови з ним. Є. Чикаленко не розділив його поглядів, бо продовжував стояти на позиціях варязько-монархічної теорії, вважаючи її єдиним виходом зі становища, в якому опинилась Україна.

У листах Є. Чикаленка до Є. Лукасевича провідною стала і видавнича тема. Є. Чикаленко у листах передавав враження від окремих праць Є. Лукасевича, наприклад у 1922 р. – від його книжечки “Як доглядати діточок-немовлят”, відзначив її вдалий мовний стиль. Стає відомо, що Є. Чикаленко, на прохання Є. Лукасевича, цікавився у П. Кашинського, директора видавництва “Вернигора” у Празі умовами видання словника медичної термінології, який упорядковувався Є. Лукасевичем²³.

Є. Чикаленко отримав від Є. Лукасевича його фахову працю “Анатомічний словник. Матеріяли”, що вийшла у Львові в 1926 р. у друкарні НТШ. У свою чергу пересилав приятелеві цікаві матеріали, наприклад, машинописні копії уривків листів до нього П. Римарчука, селянина з Дону, який, ризикуючи свободою та власним життям, активно листувався з Чикаленком у 1920-ті рр. Він написав йому кілька десятків інформаційно-цікавих листів, які Є. Чикаленко поширював серед приятелів в еміграції як “живі” свідчення про життя в радянській Україні та неприйняття українськими селянами політичного курсу радянської влади щодо села, який фактично зруйнував основи раціонального господарювання та породив ненависть працелюбних селян до нової влади.

Остання листівка Є. Чикаленка до Є. Лукасевича датована 11 травнем 1929 р. Вона написана простим олівцем, кострубатим почерком у празькому шпиталі, де Євген Харлампійович лікувався після чергової операції. Як видно, він ще мав намір жити й будував певні плани, бо писав, що після одужання збирався виїхати до дочки Ганни в Женеву, бо у Чехо-Словаччині його вже нічого не тримало. Проте ті наміри не вдалось здійснити, бо Євген Харлампійович залишив цей світ 20 червня 1929 р., на 68-му році життя.

²² Лист Є. Чикаленка від 19 серпня 1927 р., УВАН. Архів Є. Чикаленка (86), папка “Листи Є. Х. Чикаленка до Є. К. Лукасевича 1920–1928 рр.”.

²³ Лист Є. Чикаленка від 25 березня 1925 р., *ibid.*

Отже, проведене дослідження, присвячене джерельній презентації корпусу унікальних епістолярних джерел, привело нас до таких висновків: Є. Чикаленко мав в еміграції тісну епістолярну комунікацію з Є. Лукасевичем, саме на чужині їхні багатолітні взаємини переросли у приятельські. Матеріально забезпечений Є. Лукасевич реально переймався проблемами Є. Чикаленка: допомагав йому коштами, вирішенням окремих формальних питань (наприклад, отриманням віз, закордонних паспортів). Саме він доклав найбільше зусиль до пошуку рукописів мемуарних праць Є. Чикаленка. Є. Лукасевич став основним інформатором Є. Чикаленка про життя української еміграції, що опинилась на теренах Тарнова та Варшави. У його листах – розлога й детальна інформація про діяльність уряду УНР у Тарнові, народження українських організацій, структур, функціонування таборів для інтернованих українських вояків, що опинились на території Польщі (у Ченстоховій, Пикуличах), їх розформування та людські долі, життєві обставини та вчинки відомих політиків, роздуми про українські перспективи у контексті європейської політики, тощо. Він тримав Є. Чикаленка у курсі видавничих проектів української еміграції: писав про видані власні праці та часописи, пересилав комплекти окремих видань, доповнивши тим самим джерельну базу “Щоденника”, який Є. Чикаленко активно вів в еміграції.

Із листів вимальовуються дружні й довірливі взаємини адресатів, які спонукали їх до щирих співчуттів, взаємної підтримки та розуміння складнощів життєвих ситуацій. Є. Чикаленко регулярно ділився зі своїм адресатом повсякденними справами, писав про самопочуття, заняття, родинні проблеми, співчував великій втраті Лукасевичами власної дитини. У листах передавав і київські новини, посилаючись на епістолярні інформації синів з України, ділився враженнями від окремих праць Є. Лукасевича, схвально ставився до української газети “Українська трибуна”. Саме інформаційні матеріали останньої спонукали Є. Чикаленка до формування “варязької” теорії, якою він розлого поділився і в листах до Є. Лукасевича.

Завдяки зазначеному листуванню, можна відтворити й біографічну інформацію про авторів: їхні заняття, життєві обставини, переживання історичних подій тощо. Цей епістолярний масив формує уявлення про шляхи формування української еміграції 1920-х рр., її світоглядно-засадничі позиції, бачення національних перспектив і слугуватиме поважним джерелом для доповнення історичних сюжетів про складну добу українського минулого.